

ӘЙТЕКЕ БИ БАЙБЕКҰЛЫ
(1644-1700)

Әйтеке би, Кіші жүздің бас биі, Тәуке ханның басшылығымен, Төле, Қазыбек басқа да билермен бірге қазақ тайпа-руларының басын құрап, бір орталыққа бағынған бірегей хандық құруға үндеді, қазақ қауымының қарым-қатынасын реттейтін «Жеті жарғы» атты әдет-ғұрып заңдарының жинағын жасауға қатысты. Туысқан, қарақалпақ, қырғыз елдерімен достық одақ жасауға, көршілес мемлекеттермен елші алысып, мәмле орнатуға ат салысты. Кіші жүз шаруаларының жоңғар-қалмақ басқыншыларына қарсы күресін бастаушылардың бірі болды. Өзбекстан еліндегі Нұрата ауданының Сейтқұл қорымында жерленген.

ӘЙТЕКЕ БИ

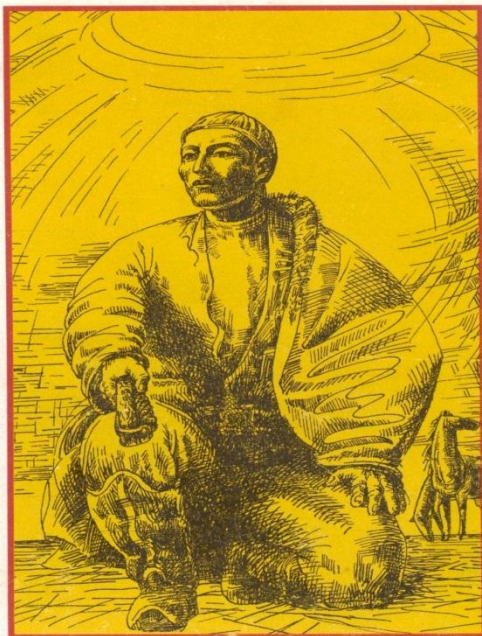
ҚАЗАҚПАРАТ

Әйтеке би / Құраст. С. Дәуітов. - Алматы: ҚАЗАҚПАРАТ, 2011. - 192 б.

Халқымыздың өз алдына дербестігін аңсап, өз заманында елдің елдігін ойлаған Әйтеке би де өз кезінде ел-жұртының ертеңіне алаңдаған кемеңгер. Ол жердің құнын екіауыз сөзбен бітірген шешендігімен айрықша көзге түскен ірі тұлға. Бидің келер ұрпаққа қалдырған терең мағыналы ойлары мен өнегелі істері топтастырылған бұл кітап көпшілік қауымға үлгі-өнеге болары сөзсіз.

ӘЙТЕКЕ БИ АЙТЕКЕ БИ

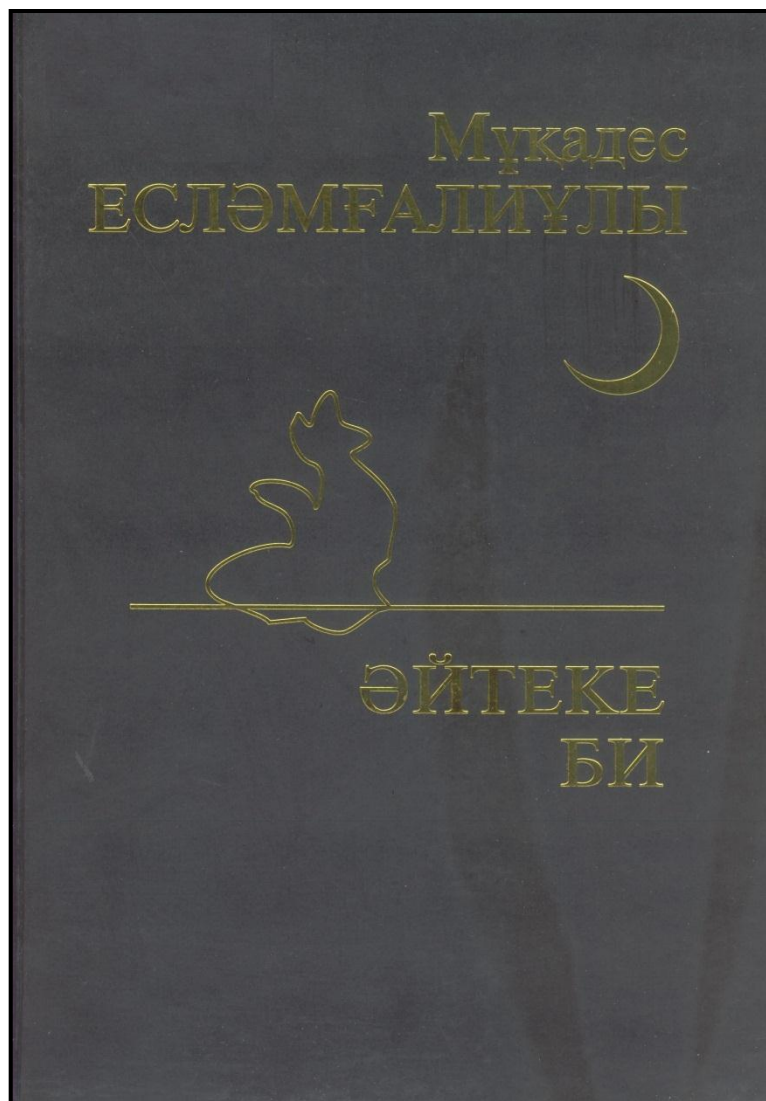

Әйтеке би – Айтеке би / Сост. Г. Бельгер, М. Акдаулетулы. – Алматы: Атамұра, 1998. – 224 с.

«Әйтеке би» қоғамдық қоры Қазақ елінің тәуелсіздігін, қоғамның татулығы мен бірлігін нығайту, отаншылдық рухын, бабалар рухы мен өнегесін ұрпақтар санасына сіңіру сияқты ізгі мақсатпен құрылып отыр.

Қордың жұмыс жоспарында қазақ халқының ірі тарихи тұлғаларының өмірі мен қызметін ғылыми-танымдық тұрғыда жүйеге түсіріп, олардың қазақ мемлекеттігін нығайтуға қажетті тарихи тәжірибелерін насихаттау, осы мақсатта кітаптар сериясын шығару, олар жайлы жазылған әдеби, ғылыми және танымдық шығармаларды қолдау, олардың өнердегі, мәдениеттегі, халық санасындағы бейнесін сомдауға тікелей атсалысу, ескерткіштер орнату сияқты ауқымды шаралар белгіленген.

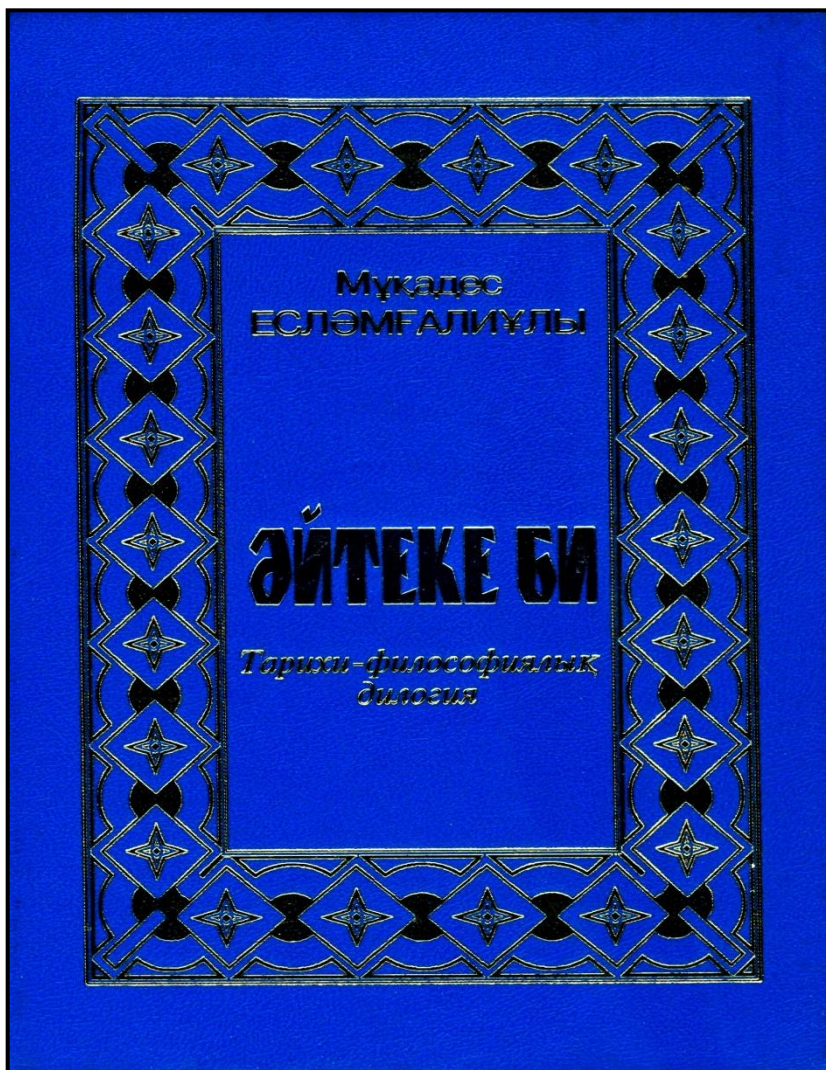
Ұлт тарихы мен ұрпақ зердесі - біздің тәуелсіз еліміздің мәңгілік іргетасы.

Мұқадес Е. Әйтеке би (тарихи-философиялық диалогия). – Алматы: «Арыс» баспасы, 2003. - 376 б.

Белгілі жазушы, Халықаралық "Алаш" әдеби сыйлығының лауреаты Мұқадес Есләмғалиұлының екі кітаптан тұратын жаңа романында негізгі кейіпкері әйгілі Әйтеке би ғұмынамасын Темірқазық ете отырып, тарихымыздың "алтын ғасыры" саналатын XVII-XVIII ғасырдағы есімдері ел аңызына айналған Тәуке хан, Төле, Қазыбек, Әнет баба, Соқыр Абыз, Мәті, Болпыш секілді және олардың төңірегіндегі, кейінгі ұрпаққа бекзаттықтарымен белгісін қалдырған алып тұлғаларымыз - батырларымыз, шешендеріміз, айыр көмей ақындарымыз бен өнерімен өнеге өрнегін кестелеген сері-сыпаларымыз хақында тарихи-философиялық ой толғайды.

Сонымен бірге, қазақтың салқар даласына қызыға да, қызғана да қараған екі көздің бірі жауығып тұрған кездегі Тәуке ханның, тек алты Алаштың ғана емес, түбі бір түркі жұртының тұтастығын көксеумен өткен Төле, Қазыбек, Әйтеке секілді көсем билеріміздің ел бірлігі мен ынтымағы жолындағы көрегендіктері мен өзара достық, сыйластық өнегелері, әр сөзі бұлжымас жарғыға татырлық философиялық ойлары көркем бейнеленген.

Мұқадес Е. Әйтеке би: Тарихи-философиялық диалогия. - Алматы: Жазушы, 2007. - 560 б.

Өмірден ерте өткен белгілі жазушы, Халықаралық "Алаш" әдеби сыйлығының лауреаты Мұқадес Есләмғалиұлының екі кітаптан тұратын жаңа романында негізгі кейіпкері әйгілі Әйтеке би ғұмырнамасын Темірқазық ете отырып, тарихымыздың "алтын ғасыры" саналатын XVII-XVIII ғасырдағы есімдері ел аңызына айналған Тәуке хан, Әнет баба, Соқыр Абыз, Мәті, Болпыш секілді тұлғаларымыз бен Төле, Қазыбек, Әйтеке секілді көсем билеріміздің ел бірлігі һәм ынтымағы жолындағы көрегендіктері мен өзара достық, сыйластық өнегелері, әр сөзі бұлжымас жарғыға татырлық философиялық ойлары көркем бейнеленген.

ЕРБОЛ ШАЙМЕРДЕНҰЛЫ

АҚЫЛ-ОЙ

АНТОЛОГИЯСЫ

Әйтеке (Айтық) БАЙБЕКҰЛЫ

АРЫСТАН АРТЫНА ҚАРАП
АҚЫРМАС БОЛАР

Тексіздің тегі – күл.

Ашу бар жерде ақыл тұрмайды.

Кісімен бірге туыспау керек,
Туысқан соң – артық сөз қуыспау керек.

Сөз қуған пәлеге жолығады.

Інінің реті – тас қару,
Ағаның жөні – басқару.

Арыстан артына қарап ақырмас болар.

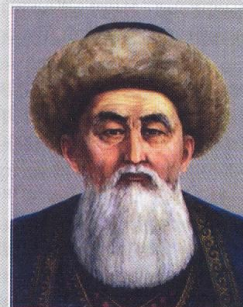
Ашу деген – ағын су,
Алдын ашсаң – арқырар.
Ақыл деген – дария,
Алдын жапсаң – тоқырар.

Нағыз тұлпар лауысын қоңыраудай сыңғырлатып, үзілдіріп, әсерлі қайырып кісінейді.

Ағаң келсе – ардақтап атын байлағандай, қонағың келсе – құрметтеп, көңілін жайлағандай тындырымды ісің болғанға не жетсін.

Ал бұл дастанда суреттелген оқиғалар XI-XII ғғ. болған. Ендеше, дала заңдары барлық уақытта бірдей қолданылған. Олар тек Тәуке ханның тұсында, соның дәуірінде ғана бір жинаққа топтастырылып, тіркелген.

Әйтеке би

Әйтеке Байбекұлы (1644-1700)

- Қазақ халқының бірлігін нығайтуға үлкен үлес қосқан атақты үш бидің бірі, мемлекет қайраткері болған. Әйтеке Байбекұлы әлім тайпасының төртқара руынан шыққан. Әмір Темірдің бас кеңесшісі Оразқажының бесінші ұрпағы. Бүкіл парсы, өзбек, қырғыз, қазақ, құрама жұрты «Синесоп буа» (жаны пәк жан) атаған Сейітқұл әулиенің - үшінші ұрпағы. Әйтеке Қоқанға (1622-1635) хан болған Ақшаның немересі, Самарқан әмірі (1622-1656) Жалаңтөс баһадүрдің немерелес туысы. Әйтеке бес жасында ауыл молдасынан сауа-тын ашқан. Шешендік қасиетінің ерте танылуына әкесі Байбек пен Қосуақ бидің айрықша ықпалы тиеді. Алай-

да жеті жасынан бастап аталары Ақша хан мен Жалаңтөс баһадүр Әйтекені өз тәрбиесіне алады. Ол әуелі Самарқандағы Ұлықбек медресесінде, кейін Жалаңтөс баһадүр салдырған, сән-сәулетімен әйгілі «Тіллә-қари» (Алтынмен аталған), «Шердор» (Арыстанды) медресесінде оқиды. Дін, құқық, аспан әлемі, жағрапия, тарих, математика пәндерін, араб, парсы, шағатай, өзбек тілдерін меңгеріп шығады.

Әйтеке Ақша атасынан ел басқару, елшілік байланыстар жа-сау жолдарын үйренсе, Жалаңтөс атасынан әскери қолбасшылық дәстүрлер мен дағдыларға жаттығады. Баланың он екі жасында Жалаңтөс атасы, он бес жасында Ақша атасы дүниеден өтеді. Әйтеке медресені бітірісімен туған ауылына оралып, әкесі Байбекпен, ұстазы Қосуақпен бірге ел басқару істеріне араласады. Сөйтіп жи-ырма бір жасында бүкіл Бұқара мен Самарқан төңірегіндегі қазақ, өзбек, қарақалпақ, құрама жұртының бас биі болды. Ал жиырма бес жасында барша Кіші жүз халқы оны бас би етіп сайлады. 1680 жылы Салқам Жәңгірдің жасы үлкен балалары Уәлі мен Бақыны емес, кішісі Тәукені хан етіп сайлауға қазақ халқының бетке ұстарлары: Әнет баба, Соқыр Абыз, Едіге, Төле, Қазыбек, қарақалпақ Сасық, құрама Мұхаммед, қырғыз Қоқым билермен бірге Әйтеке би де айрықша ат салысты. Тәуке таққа отырғаннан кейін алғаш рет рес-

සමස්ත - සමස්ත

Әйтеке би қазақ ұлтының ұлт болып қалыптасуына, мемлекет болып орнығуына, еліміздің біртұтастығы мен тәуелсіздігі жолында күрескен айрықша қайраткер ұлы бидің бірі. Ол Төле би, Қазыбек билермен тізе қосып, хан, сұлтан, қара деп қарамай әділдікпен билік шешім жасап, шешендік сөзімен, көсемдік ісімен бүкіл қазақ халқына танылған би. Халық арасында атақты үш бидің салмағы кей тұста хандардан асып түсіп жатқан. Олар ауыл-аймақ арасындағы дау-жанжалдарға ғана емес, сыртқы елдермен болған ірі қақтығыстарды бейбіт жолмен атауызы, орактілімен шешіп отырған. Содан да бо-лар ел ішінде «айыр тілді – Әйтеке би» – деп аталғаны.

Әсіресе, Әйтеке Байбекулының «Күлтөбедегі», Ордабасы мен Түркістандағы ірі жиындарға қатысып, Әз-Тәукеңіз жеті жарғысын дайындаушылардың бірі болғандығы, одан басқа билерден ерекшелендіре түседі.

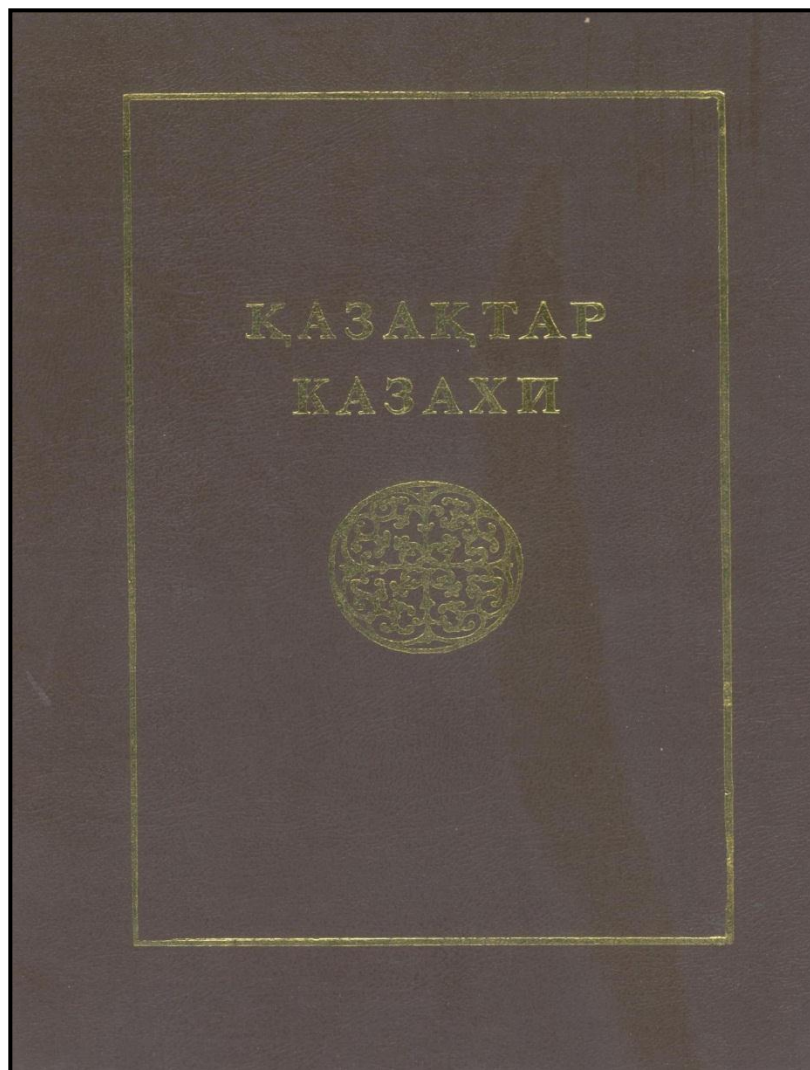

Ханғали
СҮЙІНШӘЛІЕВ

ҚАЗАК
әдебиетінің
ТАРИХЫ

ӘЙТЕКЕ (АЙТЫҚ) БӘЙБЕКҰЛЫ
(1688–1748)

Кіші жүз Алшыннан шыққан ұлы билердің бірі. Тәуке ханның атакты Төле, Қазыбек билерімен дәрежелес үшінші аға биі. Осы үш би арқылы үш жүз қазақтарының басы қосылып, бір хандыққа бағынып, бір жеңнен қол шығарып, жоңғар шапқыншыларына қарсы күресте елінің пәтуасын қолдарына алып, азаттыққа бастаған батырларымен қатар қамқор басшы – көсем, ұшқыр ойлы, өткір тілді шешен билері десек, сол үштіктің бір қабырғасы болған атакты Әйтеке екен. Зерттеушілердің мәліметі әзірше тапшы болғандықтан, Әйтекенің өмір жолы мен шешендік терме-толғаулары жиналып, баспа жүзін көре алмай жүр. Қолда бар деректер Ә.Кекілбаевтың «Егеменді Қазақстан» газеті (1991 ж. 23 қарашада) жариялаған газет ішіндегі кітаптан алынып отыр. Бірақ автордың өзі айтқанындай, Әйтекенің өмірі зерттеусіз жатқан дүние. Ал аталмыш газеттің 1992 жылғы санында басылған Шайхислам Серікбаевтың берген мәліметі бойынша шешен биіміз Әлімнің Алшыны, Жалаңтөске ата-лас ағайын. Сүйегі Ташкентке қарасты «Мыңтөбе» деген жердегі «Сейітбаттал», «Зәңгі ата» бейітінде болса керек. Толыбайұлы Қожаберген ақынның толғауына сүйенген зерттеуші Әйтекені 1683 жылы туған, 56–57 жасында өлген дейді. Ш.Серікбаев Төле, Қазыбек, Әйтеке билердің сөздерінен деректер де келтіреді. Ол үш бидің өзара тілдесіп, пікірлескен тұспалдарын берген. Даудағы сөзді үлкен бастай ма, ортаншы не кішіміз бастай ма? – дегенде, Төле би: «Төбеде тұрған кісі төрт жағын түгел көргенде, төменде тұрған екі жағын, беткейде тұрған бір жағын әрең көреді. Сондықтан жасы үлкеннің оңы мен солын, алды-артын болжаған ағаның алдымен билік айтқаны дұрыс кой» – депті. Сонда Қазыбек: – Жасы үлкен аға төреші бола алмайды, себебі, алдында қаймығары жоқ. Жасы кіші іні де төреші бола алмайды, себебі артында қаймығары жоқ. Сондықтан алдында айбындырарлық ағасы бар, артында имендірерлік інісі бар, алды-артына қарайлап, билігін абайлап жүргізетін ортаншы бидің төрелік айтуы орынды – депті. Соңғы сөз тиген Әйтеке: – Ағасы келсе, ардақтап атын байлағандай, қонағы келсе, құрметтеп жайлағандай тындырымды інісі болса, қанаты-құйрығы сай болып, көңілі жай болып, ағаның алар тынысы болса, інінің міндеті басқару, ағаның реті бас бағу емес пе? – депті. Бұл Әйтеке сөзі ханға ұнапты, төрелік беріліпті. Дау аяқталып, билер елдеріне аттанарда айтқандары деп тағы бір

бағытында шаралар қолданды. Сонымен бірге, жаңа салық жүйесі енгізілді. Сот ісінде кісі өлімі қаралған кезде “қанды кек” принципі сақталды, тек ерекше жағдайларда талас билердің шешімін негізге ала отырып құн төлеу арқылы шешілді.

Тәуке ханның хандық билікті дамыту және күшейту жолындағы қадамдары сәтсіз болды, себебі, қазақ хандықтары бытыраңқы күйде еді. Мұнан соң Тәуке хан өзінің сыртқы саясатында Ресеймен дипломатиялық және сауда байланыстарын орната бастады. Тәуке хан тұсында Ресеймен дипломатиялық және сауда байланыстары дамыды, елшіліктер және аманаттар алмасу жүзеге асырыла бастады.

1716 жылы Тәуке хан жоңғарларға қарсы шабуылға шығуға Ресейден әскери көмек сұрады. 1698 жылы ойрат және қазақ феодалдары арасында қақтығыстар басталған еді. Жоңғар ханы Сыбан Раптан билік құрған кезде (1711-1712, 1714-1717) мұндай қақтығыстар үздіксіз болып тұрды.

Әйтеке би Байбекұлы (1644-1700 жж.)

Әбілқайыр ханға дейін Кіші жүздің сөзін ұстаған қазақтың биі. Есім хан тұсында Самарқанды билеген Жалаңтөс батырдың жақын туысы.

Байбекұлы Әйтеке Қазақ хандығының Тәуке хан тұсында ең беделді билерінің бірі бола отырып, “Жеті жарғы” заңдарын жетілдіруге қомақты үлес қосты. Бұл заңдар жинағы қазақ қоғамындағы феодализмді нығайту бағытында маңызды рөл атқарды.

Әйтеке би ресми түрде хан кеңесшісі болды. Ол орталықтандырылған біртұтас қазақ хандығын құру жолында белсене атсалысты. Төле және Қазыбек билермен бірге Тәуке ханнан Абылайға дейін қазақ мемлекеттігінің эстафетасын алып өткен секілді. Қазақ елінің үш жүзінің бірлікте, тату өмір сүруінің қамын ойлаған қамқоршы болды. Өзін дана, әділ би, аузы дуалы шешен, ішкі және халықаралық күрделі мәселелерді шешуде төреші, жоңғар басқыншыла-

ДАУЫЛПАЗ БАБА — ҚОЖАБЕРГЕН

ҚОЖАБЕРГЕН ЖЫРАУ МЕН ӘЙТЕКЕ БИ

Қожаберген батыр-жыраудың XVII ғасырдың соңғы ширегі мен XVIII ғасырдың бірінші жартысында қазақ халқы тағдырының қыл үстінде тұрған ауыр кезеңінде бүкіл қазақ, татар, ноғай, қарақалпақтың біріккен жасағын 23 жыл (1688—1710) басқарған ордабасы (әскер басы) болғаны, қиын уақытта көрші мемлекеттермен дипломатиялық қатынас жүргізген мемлекет қайраткері, қазақ хандығының бізге жеткен тұңғыш мемлекеттік заңдар жинағы «Жеті жарғы» авторларының бірі, тарихта «ақтабан шұбырынды» жылдары деп аталып, ұлтымыздың ауыр да азалы кезеңін жырлайтын «Елім-ай» жырының авторы, қазақ тарихы жайлы жазып кеткен ғұлама ғалым екендігін тарихи шындық деп мойындап, тани бастағанымыз — еліміздің тәуелсіздік алған уақытынан басталды деуге болады. Атап айтар болсақ, 2000 жылдың 19-20 желтоқсанында Петропавл қаласында ҚР Ұлттық ғылым академиясының ұйымдастыруымен «Қожаберген Толыбай сыншыұлының қазақ тарихындағы орны мен рөлі» деген тақырыпқа арналған ғылыми-теориялық конференциясы болып өтті. 2001 жылы Гүлтебе жеріндегі бейітіне ескерткіш-мазар тұрғызылды. Жыраудың туған жері Жамбыл ауданының орталығы Преснов селосының орталық алаңына ескерткіш-мүсіні салынып, осындағы қазақ мектебіне есімі берілді.

2010 жылдың 3-4 маусым күндері Петропавл қаласында «Солтүстік Қазақстан өлке тарихы, тұлғалар тағдыры» деген тақырыпта Қазақстанның атақты ғалымдары қатынасқан халықаралық ғылыми-практикалық конференциясында Қожаберген жырау туралы өзекті мәселелер қаралды.

Қазақстан Республикасының еңбек сіңірген заңгері Бекет Тұрғараев төрағалық ететін «Жеті жарғы» және Қожаберген жырау» қоғамдық қайырымдылық қоры жыраудың қазақ тарихындағы орнын анықтау, оны ұлықтау, шығармаларын насихаттау, зерттеу жұмыстарын одан әрі жалғастыруда.

Осы жолғы әңгімемізді Қожаберген жыраудың Кіші жүздің биі Әйтеке бимен туысқандық және пікір ұстанымдылығы жағынан жақындастығына арнадық. Туысқандық қатынастарын анықтау үшін әңгімені ататектерінен бастайық.

Әйтеке би Байбекұлы — Кіші жүздің Алшын руынан тарайды. Алшын ішінде Әлім, Әлім ішінде Төртқара, Төртқарадан Қараша,

БЕРІК ҚОРҚЫТОВ

КІШІ ЖҮЗДІҢ БИЛЕРІ МЕН БАТЫРЛАРЫ

ЖИЕНБЕТ	ТҮЙЕБАЙ	ШОҚАЙ
АҒАТАЙ	ҚАРАТАЙ	АЙЖАРЫҚ
ЕСЕТ КӨКІҰЛЫ	БӨДЕНЕ	БӨКЕН
ӘЙТЕКЕ	ҚҰЛМӘЛІ	ЕСЕТ ҚАРАҰЛЫ
МӨҢКЕ	ӨТЕМІС	СЫРЫМ
ТҮРКЕ	ШЫБЫНТАЙ	АЙТҒАР
АТАҚОЗЫ	ҚҰЛБАРАҚ	АБАҰ
МАЛАЙСАРЫ	ЖАПАРБЕРШІ	ИСАТАЙ
АЛДАР	ҚАРАДОС	ЖАМАНТАЙ

ӘҰЛПЕКЕ

Қазақ тарихында елдің бірлігін, тірлігін, тұтастығын, өз алдына еркін ел болу қамын көздеген елден ерек үш би бар. Олар: Ұлы жүзден Төле, Орта жүзден Қазыбек, Кіші жүзден Әйтеке. Бұлар бүкіл елді билейтін таққа өздері сұранып, іздеп келіп, пара беріп отырмаған. Сол кездегі ел билеген Тәуке хан халықтың қамын ойлап, ел басқару бір өзіне қиынға түсетінін біліп, ақылдасып, кеңесіп отыратын кісінің керектігін сезіп:

— Маған үш жүзден ел билеу ісіне көмекші болатын үш адам тандап, тауып беріндер, — деп жар салған.

Бұлар сол кезде ел басына келген билер еді. Ол кезде елде бұлардан басқа да от ауызды, орақ тілді талай дүлдүл билер болған. Бірақ олар таққа, атаққа қызықпаған, қызығуды мұрат етпеген, қара бастың қамын ойламаған, алдымен ел тағдырын ойлаған, өздерінің шама-шарқын жақсы білген, буынсыз жерге пышақ ұрмаған. Әділ, тура билер деп міне соларды айту керек болар. Сөйтіп, әр жүздің билері өз орталарынан бір ауыздан Төлени, Қазыбекті, Әйтекені тандап, үлкен дүміт артын хан жаңына

Нысанбек ТӨРЕҚҰЛ

ДАЛАҢЫҢ ДАРА ДИМАРЛАРЫ

"ҚАЗАҚСТАН"

ӨЙТЕКЕ БИ

Өйтеке би Бөйбекұлы. – Кіші жүзден шыққан қазақтың атақты шешен биі. Қазақ шежіресінде Жанарыстың бір аталарынан Алшын одан Өлім, Жеті ру тарайды. Өлімнен (кейде Қаракесек) Түмен, Шемекей, Төртқара, одан Ораз, Оразгелді, Жаншұқыр, Қараш. Ораз (Меккеге үш рет барып Қажы атанған, Өмір-Темір патшаның бас кеңесшісі болған баба). Сол Ораздан – Ақпан, Тоқпан. Тоқпаннан Сейітқұл туған. Сейітқұлдан сегіз ұл болған. Соның бірі кезінде Самарқан шаһарын 40 жылдай билеген атақты Жалаңтөс баһадүр еді. Жалаңтөс батыр және оның ерлігі, ел билеудегі беделі жөнінде жазба деректер аз емес.

Сейітқұл әулиенің енді бір баласы Ақша. Одан – Шан, Бөйбек, Қонысбек, Жоламан, Бекбембет, Бөкенші ұрпақтары өсіп-өнген. Бөйбектен Кешубай, Қашқын, Өйтеке туған. Өйтекеден Қонысбай, Жалтыр деген екі ұл қалған. Бұлардан тараған ұрпақтар ұзақ жылдар Самарқан, Нұрата тауының төңірегін мекен еткен.

Өйтеке жеті жасынан атасы Ақша ханның төрбиесінде болған. Ел басқару ісіне, басқа елдерден келген қонақтарды қабылдау, халық арасындағы дау-дамай, келісім, бітім істеріне қатыстырып отырған.

Екінші жағынан ауыл молдаларына оқытқан. Он жасынан бастап атасы оны Жалаңтөс батырдың балаларымен бірге Бұқардағы медресеге оқуға береді. Ол оқуды үздік тамамдайды. Араб, парсы, тілдерін үйреніп шығады. “Өйтеке жиырма бес жасында Төртқара еліне би болады. Ал отыз жасында 29 рудан құралған бүкіл Кіші жүздің, яғни, алты ата Өлімнің 4 ата Кетенің, 12 ата Байұлының, 7 ата – Жетірудың Төбе биі болып сайланады”, (“Халық кеңесі” 21 қазан 1993, жазушы Н. Өбүтәлиев) содан бұл дүниеден өткенше ел билігінде жүреді.

Ел арасында Өйтекенің ең алғаш рет билік, тапқырлығымен көзге түсуін жұрт былай аңыздайды:

Өйтеке бала кезінде үш жолаушыға кездеседі. Сонда ол:

– Ассалаумағалейкум, ағалар! – деп, үлкендерге ізетпен сәлем береді.

Жолаушының жасы үлкені:

– Сәлемат бол балам, мынау қай ауыл?

– Төртқара, Сейітқұл аулы.

– Өзің кімнің баласысың?

– Бөйбектің баласымын.

– Атың кім?

– Өйтеке.

– Қосуақ бидің аулы қайсы?

– Анау қырдың астында, онда не шаруаларыңыз бар еді? – деп, сұрайды бала.

* Өйтеке бидің туған өлген жылдары туралы болжамдар әртүрлі. Қожаберген жырау 56 жасында қайтыс болды деп жырлайды. Сонда Өйтеке би 17 ғасырдың орта шенінде туған болып шығады.

**Жұмағали
ЫСМАҒҰЛОВ**

АЛТЫН ҒАСЫРДЫҢ АҚ ТАҢЫ

Ойын ол әрі қарай былай жалғастырады: — Ибрагим секілді теңдесі жоқ кемеңгер адам еріккеннен өлең жазбайды. Қызық үшін емес қой. Абай өлеңі — заңдар жүйесі, свод законов. Тәлімі мен ескертпесін ұйқас ішіне өрнектеп салған — поэзиядағы Шарль Монтескье. Бәрі бұзылады, құбылып өзге түрге енеді, бұлар қалады...

Абайға шейінгі қазақ қауымы мен Абайдан кейінгі қазақ қауымы бірдей болмайды. Оған шейінгі көп надандық, қараңғылық еріксіз кейін серпіледі. Ол жарық сәуле болып халқының ішіне кірді, ешқашан батпайтын алтын күні болып туды. Бәлкім, көп бейнет, тағдыр зұлматын бастан өткеріп барып, қайта жаңғырығады... Бар өлкеде Абай ғибраты боп қанат қағады...

Міне осы сөздердің барлығы, сайып келгенде, Абай өмірден не алды деген жұмбақтың түбегейлі шешімі болып шығады. Басынан аяғына дейін сыпайы көркемдік тақтымен жоғары әдеби деңгейде жазылған бұл іргелі туындының біз үшін зор маңыздылығы осында деп білеміз.

«ӘЙТЕКЕ БИ»

Мұқадес Есләмғалиұлының «Әйтеке би» атты романы — туған әдебиетіміздің Тәуелсіздік кезеңінде дүниеге келген сүбелі туындыларының бірі. Ол 2003 жылы «Арыс» баспасынан жарық көрді. Өкінішке қарай, әлі күнге дейін, қалың оқырман қауымды былай қойғанда, әдеби ортаның өзіне де жете танылмаған құбылыс. Одан да өткен өкініштісі сол, авторы, көркем қара сөздің шебері Мұқадес бауырымыздың өзі де қазіргі әдеби үдерісте тиісті орынын анықтап үлгермей жатып, өмірден ерте кетіп қалды.

Роман туралы талдама пікірімізді айтпас бұрын, шығарманың бас кейіпкері туралы қысқаша ғұмырнамалық кейбір мәліметтерді келтіре кеткенді жөн көреміз.

Қазақ тарихындағы орындары ерекше үш биінің бірі Әйтеке Байбекұлы 1633 жылы дүниеге келіп, 1700 жылы қайтыс болған. Әмір Темірдің бас кеңесшісі болған Ораз қожаның бесінші ұрпағы, заманындағы бүкіл мұсылман жұртына «Сенисоф буа» («Жаны фәх адам») атанған Сейіткүл әулиенің үшінші ұрпағы, 1622-35 жылдары Қоқанның билеушісі болған Ақша ханның немересі, Самарқан әмірі Жалаңтөс баһадурдың немерелес ұрпағы, 21 жасында Бұқара, Самарқан өңіріндегі қазақ, өзбек, қырғыз, қарақалпақ және бірсыпыра құрама жұрттардың бас биі, 25 жасында Кіші жүздің бас биі болып сайланған. Қазақ тарихында өшпестей болып аты қалған тарихи тұлға.

ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА

энциклопедический
справочник

АЙТБАЯ

Жолбарыс, но фактически городом правил Толе-бий. Ташкент считался городом-государством. А. был старшим батыром в армии Ташкентского вилайета. Участвовал в казахско-джунгарских, казахско-кокандских, казахско-бухарских, казахско-хивинских столкновениях. Занимался дипломатической деятельностью, выступая против завоевательных намерений царской России и богдыхана (китайский император).

Лит.: Хасенов Э., Казак тарихының 5 мың жылдық баяны, А., 1996.

АЙТБАЯ МЕЧЕТЬ, памятник архитектуры в г. Кызылорде. Построена в 1878 г. мастерами из г. Аулие-Ата (ныне Тараз) Ыскаком и Камалом. Выс. 14 м. Передняя часть представляет собой большой портал, в середине – дверь. Фасады декорированы фигурной кирпичной кладкой.

Мечеть Айтбая

А. м. является памятником истории и культуры гос. значения.

АЙТБОЛАТА МАВЗОЛЕЙ в местечке Ақши Айтболата, в долине р. Сарысу. Построен в эпоху кыпчаков (12 – 13 вв.). Сохранились фрагменты стен и передней части. Зарисовка А. м. сделал Ш. Уәлиханов в сер. 19 в.

АЙТЕЙ КУЛМАМБЕТУЛЫ (ок. 1712 – 1761), батыр. Отличился в сражениях по освобождению Семиречья от калмыцких захватчиков. Из устных сведений известно, что А. К. в 17 лет убил в поединке калмыцкого батыра Жамкайына. Участвовал в освобождении от калмыцких захватчиков земель Чемолгана, Каскелена, Талгара, Иссыка, Шелека. Погиб в 1761 г. в битве при Карасазы в Каскелене. Его именем назван населенный пункт в Карасайском р-не, расположенный в 32 км к северу от автомобильной трассы Алматы – Бишкек.

АЙТЕКЕ БАЙБЕКУЛЫ (23.3. 1644, с. Кызылша, Узбекистан – 1700, Нуралинский р-н, Узбекистан), главный бий Младшего жуза, гос. деятель. Внес большой вклад в объединение казахов, народа. А. – внук Кокандского хана Ақши (1622 – 35), родственник Самаркандского эмира бахадура Жалантоса (1622 – 56). А. с пяти лет обучался грамоте у аул. муллы. Образование получил в Самаркандском медресе Улугбека, затем в медресе «Шир-Дор», где изучал религию, право, астрономию, географию, историю, математику. Владел араб., перс., чагатайским и узб. языками. В двадцать один год – главный бий части казахов, узбеков, каракалпаков Бухары и Самарканда. В двадцать пять лет избран гл. бием Младшего жуза. А. играл важную роль в ханском совете при решении гос. дел, связанных с внешней и внутр. по-

Айтеке-бий. Художник Т. Тогымбаев

литикой. В 1684 г. вместе с ханом Тауке и биями Толе, Казыбек, Анет баба, Соқыр Абыз, Едиге, Майлы и др. создавал свод законов «Жеті жарғы» («Семь установлений»), в котором юридич. были закреплены соц. и правовые нормы казахов общества. А. – один из организаторов борьбы с джунгарами. Выступал за независимость и единство казахского народа, за создание хорошо оснащенного и обученного войска.

Лит.: Толыбеков С., Әйтеке би. Қазақ шежіресі, А., 1992; Үшпайғамбар, А., 1992; Досмұхамедұлы Х. Аламан, А., 1993; Әйтеке би, А., 1998; Есламғалиұлы М., Әйтеке би, А., 1998.

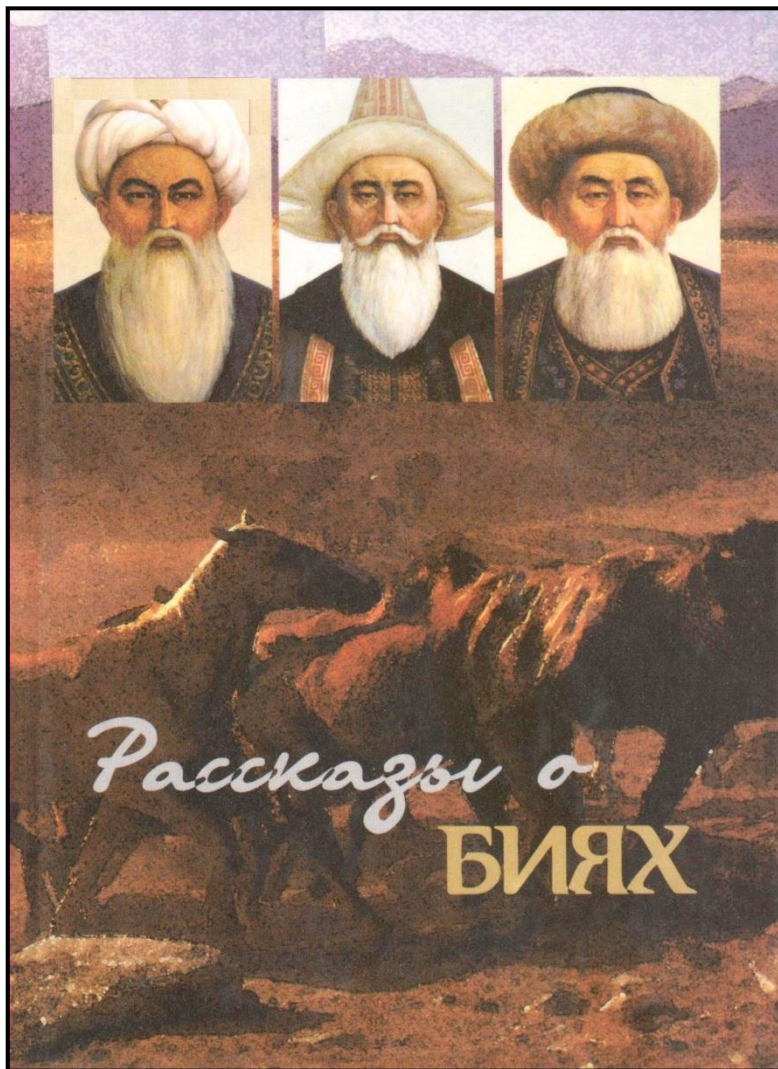
А. Айтиев

АЙТИЕВ Абдурахман (1886, а. Сугирбай, бывш. Теректинская волость Уральской губернии – 1936), гос. деятель. Окончил рус.-казах школу в Каратобе (1901). В 1917 – 20 гг. во время октябрьских событий в Зап.-Казахст. обл. и в гражданской войне поддерживал большевиков. В 1920 – 21 гг. активно участвовал в делимитации сов. границы Казахской автономии, был председателем Акмолинского губревкома. В 1921 г. – нарком внутренних дел Казахской АССР. А. – один из авторов проекта первой Конституции Каз.ССР.

АЙТПЕНОВ Мука (гг. р. и с. н.) обществ. деятель, политик, журналист. В 1912 – 15 гг. публиковал на страницах журн. «Айқап» статьи о культуре, здоровье, просвещении, проблемах земледелия. В 1917 г. до Февральской революции был переводчиком Акмолинского ген.-губернатора. Весной 1917 г. – председатель Омского уездного казах. комитета. Стал одним из организаторов каз. соц. партии «Үш жүз» и первым пред. ЦК партии. Избран депутатом Всероссийского учредительного собрания от партии «Үш жүз». Являлся членом партии

М. Айтпенев

АЙТЕКЕ БИ (1644—1700)

"Айтеке би, имя и слава которого простирались далеко за пределами исконных территорий Младшего жуза, стал в свою эпоху легендой. Дата его рождения и место смерти установлены приблизительно... Общеизвестно, что Айтеке би был современником Толе бия и Казыбек бия, входил вместе с ними в когорту "трех властителей дум" казахского народа в последней четверти XVII и первой половине XVIII веков..."

Родовое объединение Торткара из Младшего жуза, к которому принадлежал Айтеке би, как и значительная часть ряда казахских родов Младшего жуза, в связи с беспрестанной борьбой за удельную власть, нередко переходящей в войны между отпрысками воинствующих династий, перемещались на юг и надолго занимали своими кочевьями эти просторы. В литературе утвердилось мнение, что Айтеке би большую часть жизни проводил в степных просторах